

UDC 811

DOI: 10.34671/SCH.SVB.2020.0403.0014

ЕДНО РЯДКО НАЗВАНИЕ НА ГОРА В БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА КНИЖНИНА

© 2020

Мирчева Елка, професор, доктор, Секция за история на българския език

*Българска академия на науките, Институт за български език „Проф. Любимир Андрейчин“
(1113, България, София, бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, e-mail: elka_mircheva@abv.bg)*

Анотация. Заедно с останалите южни славянски езици българският език претърпява сериозна трансформация в думите, назоваващи планина и гора. Общославянската лексема *планина* в български, сръбски и хърватски измества изцяло по-старото название на това понятие *гора*. От своя страна, старото *горав* тези езици напълно измества *лес* и *дъбрава*. Статията добавя още материал в тази насока и разглежда една много рядко срещана лексема, също назоваваща *гора* – *чаща*. Оскъдният материал за нея от речниците е попълнен с примери от превода на *Диалозите* на св. Григорий Велики, известни като *Римски патерик*. *Римският патерик* е преведен твърде рано. Първият му превод възниква по време на Първото българско царство. Познати са 2 негови версии – кратка и пълна. През XIV век възниква нов превод. Именно там намерих употребено рядкото название на *гора* – *чеца*. В настоящото изследване е направен обстоен критичен преглед на съществуващите сведения за разпространение на думата, както и на съществуващите интерпретации за нейния произход. Авторът предлага свое обяснение за появата и произхода на тази рядка дума в старата славянска книжнина.

Ключови думи: славянска средновековна литература, лексикология, лексикография, Римски патерик.

A RARE NAME OF FOREST IN THE BULGARIAN MEDIEVAL LITERATURE

© 2020

Mircheva Elka, professor, PhD, Department of History of the Bulgarian Language

*Bulgarian Academy of Sciences, Institute of Bulgarian Language „Prof. Lyubomir Andreychin“
(1113, Bulgaria, Sofia, Shipchenski Prohod Blvd., 52, bl. 17, e-mail: elka_mircheva@abv.bg)*

Abstract. Together with the other southern Slavic languages, the Bulgarian language underwent a serious transformation in the words naming *mountain* and *forest*. The Proto-Slavic word *mountain* in Bulgarian, Serbian and Croatian completely replaces the older name of this term *forest*. In turn, the old *forest* in these languages (*gora*) almost completely displaces *forest*. The article adds more material in this direction and examines a very rare word, also naming a *forest*. The scarce material about it from dictionaries is filled with examples from the translation of the *Dialogues* of St. Gregorii Magni Dialogi, known as the *Roman Paterikon*. The *Roman Paterikon* was translated too early. Its first translation appeared during the First Bulgarian Kingdom. There are 2 known versions – short and full. In the 14th century a new translation appeared. It was there that I found the rare name of *forest* – *чаща*. In the present study, a thorough critical review of the existing information on the distribution of the word, as well as the existing interpretations of its origin. The author offers his explanation of the appearance and origin of this rare word in the old Slavic literature.

Keywords: Medieval Slavic Literature, Lexicology, Lexicography, Roman paterikon.

РЕДКОЕ НАЗВАНИЕ ЛЕСА В БОЛГАРСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

© 2020

Мирчева Елка, профессор, доктор, Сектор истории болгарского языка

*Болгарская академия наук, Институт болгарского языка „Проф. Любимир Андрейчин“
(1113, Болгария, София, бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, e-mail: elka_mircheva@abv.bg)*

Анотация. Вместе с другими южнославянскими славянскими языками болгарский язык переживает серьезные трансформации в словах, обозначающих *гора* и *лес*. Общославянская лексема *гора* на болгарском, сербском и хорватском языках полностью вытесняет старое название этого понятия *лес*. Со своей стороны, старое слово *лес* на этих языках почти полностью вытесняет *лес* и *дубраву*. Статья добавляет больше материала в этом направлении и рассматривает очень редкую лексему, также называющую *лес* – *чаща*. Скудный материал о ней из словарей дополнен примерами перевода *Диалогов* св. Григория Великого, известный в славянской литературе как *Патерик римский*. *Патерик римский* был переведен очень давно. Его первый перевод возник еще во время Первого Болгарского царства. Известны две его версии – краткая и полная. В XIV веке возник новый перевод. Именно в нем было найдено использованное редкое название *леса* – *чаща*. В настоящем исследовании был проведен тщательный критический обзор существующих сведений о распространении слова, а также о существующих интерпретаций его происхождения. Автор предлагает свое объяснение появлению и происхождению этого редкого слова в старой славянской литературе.

Ключевые слова: славянская средневековая литература, лексикология, лексикография, Патерик римский.

Стоян свири леле в честа гора,
да го чуе леле гюзел Севда.
Народна песен

Словното богатство на славянската (в частност на българската средновековна книжнина) продължава да бъде относително слабо проучено и лежи скрито в страниците на хилядите средновековни славянски ръкописи, които тепърва чакат своите изследователи [1].

Настоящото проучване е посветено на една рядка лексема за *гора* в старата българска книжнина – *чаща*. Думата не е непозната за съществуващите лексикографски справочници, но се срещат твърде рядко и може да бъде определена по-скоро като *оказионализъм*. Конкретен повод за тези редове ми дадох наблюденията ми върху преводите на *Римския патерик* и по-специално среднобългарския превод на този текст, който възниква в България през XIV в., където е използвана

думата *чаща*.

Кога и къде са първите писмени сведения за съществуването на тази лексема в старобългарската книжнина? Какво е мястото ѝ сред останалите думи, назоваващи *гора*?

Римският патерик

Съществен дял от средновековната славянска литература представлява монашеската книжнина. През периода на Първото българско царство тя преживява разцвет. В 17-те големи манастира около Плиска и Преслав, в манастирите около Охрид се извършват множество преводи. Един от основните типове монашеска книжнина са *патериците*. Те съдържат поучителни съчинения за аскетичния живот и усъвършенстването на монасите. В славянската книжнина съществуват 6 типа патерични сборници. Всички те са преведени на старобългарски език в български книжовни центрове [2, с. 205]. Съдържащите се в тях поучителни истории не засягат

сложни теологични въпроси, а разказват обикновени битови случки. По тази причина патеричните сборници са особено ценен извор за това как средновековният българин назовава обекти и предмети от заобикалящия го свят.

Изворов материал в настоящото проучване са *Диалозите* на св. Григорий Велики папа римски, известни в славянската книжнина като *Римски патерик*. Той съдържа поучителни разкази за североиталийското монашество, поднесени под формата на диалог между св. Григорий и дякона Петър. Съставени са на латински в средата на VI в. През VIII в. са преведени на гръцки език. В нашата книжнина първо се появява частичен темен превод. В цар-Симеоновата епоха на негова основа е осъществен втори пълен старобългарски превод. През XIV в. на *Римския патерик* е направен независим среднобългарски превод. Интересуващата ни лексема **чаща** е използвана именно в него. Среднобългарският превод, достъпен на страницата на платформата EncyclopediaSlavicaSanctorum, е подготвен от П. Петков по ръкопис от XIV в. – Q.I.275 от РПБ, Санкт-Петербург [3].

Текстът

В глава 22. на книга III на *Диалозите* разказва за кончината на благочестивия и състрадателен игумен Суран, който приютивя прокудени от лангобардите жители на областта и им раздава цялото имущество на манастира. Когато лангобардите нахлуват в обителта и разбират, че там няма очакваната плячка, отвеждат Суран в гъстата гора, която се намирала на близката планина и го убиват. Планината и гората се разтрисат от извършената жестокост.

В този кратък текст среднобългарският преводач на два пъти споменава *планина* и *гора*. *Планината* е именувана **гора**, а *гората* – **чаща** (със сигурност произнасяно през XIV в. **чеща**).

Наименования на „планина“ в старобългарски език

В старобългарски език *планина* се нарича **гора**. Класическите старобългарски паметници от X–XI в. документират съществуването и на няколко деривата – **горънь**, **горьскъ** „планински“ [4, с. 358–359], както и **подъгоріе** „планинска теснина“ [5, с. 260–261].

Интересен факт е, че общата за всички славянски езици лексема *планина* [6, с. 303–304] няма писмена фиксация в старата славянска книжнина, а в българския език тя измества по-старото **гора**. Смята се, че днешното значение на *гора* – „обширно пространство, обрасло с много дървета, смесени с храсти и треви“ [7] се появява през XIV в. Употребата на **гора** в старобългарското значение на „планина“ и на **чащав** среднобългарския превод на *Римския патерик* показва, че през XIV в. това все още не е безизключително.

Традиционно в палеославистиката лексиката се смята за най-лесно променяща се (в сравнение с измененията във фонетичната и морфологичната система на езика). Това заключение обаче засяга възможността при трансмисията на един текст (редакция или възпроизвеждане) една лексема да бъде заменена от друга. В случая с промяната на семантиката на старобългарското **гора** от значение *планина* „естествено земно възвишение с огромни размери, височина над 600 м, което има подножие, склон, било и върхове, разнообразна етажирана дървесна растителност“ [7] до „обширно пространство, обрасло с много дървета, смесени с храсти и треви“ [7] и настаняването на нова дума – *планина* имаме коренна промяна в семантиката на думата. Такава промяна в семантиката е позната само на южните славянски езици. Западните и източните славянски езици пазят старото състояние. Представлява интерес и обратният процес – *планина* в говора на с. Лозен, Софийско означава *гора* [6, с. 303–304].

Наименованията на „гора“ в старобългарския език

В старобългарската книжнина *гора* има няколко наименования, част от които са познати и днес на носите-

лите на езика.

На първо място това е общославянската дума **лѣсъ** (лес) [4, с. 817]. Лексемата е с неясна етимология [7, с. 367]. Най-вероятно е в основата на това наименование да стои „лист на дърво“ [9, с. 250]. В съвременния български език *лес* се схваща като диалектна и остаряла дума.

Джбрава (дъбрава) също означава *гора, лес* [4, с. 468]. Според етимолозите думата е производна на кръстоската между **дѣбрь** (дебри) и **дѣбъ** (дъб) [10, с. 453]. В класическите старобългарски паметници е засвидетелстван и дериватът **дѣбравънь** (дъбравен). Според Речника на българския език *дѣбрава* означава „обикновено дъбова млада гора“ [7]. И *дѣбрава*, както и *лес*, днес могат да се определят като стилистично маркирани като диалектни и свойствени за поетичния стил лексеми.

Сред така наречените класически старобългарски паметници **лѣсъ** и **джбрава** са засвидетелствани в ограничен брой ръкописи и са със сравнително малко на брой употреби, но това със сигурност се дължи на тематиката на изключително богослужебните по характера си текстове, които формират така наречения старобългарски канон.

Сега се насочваме към още една дума, чието значение е *гора* – **чаща** от *Римския патерик*. А ето и текста от среднобългарския превод на *Диалозите* на св. Григорий Велики (Q.I.275, л. 194 r): **тогда въ прилежащѣ горѣ тѣмѣ ѿведенъ бысть. въ неже чаша прѣвелика и многодрѣвесна бѣше** (тогава отведен от тях беше в близката гора, в която имаше преголяма и многодървесна гора) ... **единъ ѿ лагговарѣ мечъ истрѣгъ, прѣдреченаго благоговѣрнаго мѣжа убить** (един от лангобардите извади меч и уби споменатия благоговесен мъж) ... **въсѣ чаша и гора поколѣба** (цялата гора и планина се разтресе).

С какво се родее и от какво произхожда **чаща**?

Авторитетният *Этимологический словарь славянских языков* (ЭССЯ) отделя самостоятелна заглавка *čestъ (**часть**) със значение „гъст“. Тази лексема е общославянска и по начин на образуване представлява прич. мин. страд. от незапазен славянски глагол *česъ, *čestī, „набивам, наблъсквам“ [11, с. 106]. Оттук с процес на субстантивация, при който по граматически начин от прилагателно се образува съществително име, стигахме до интересувашото ни название на гора *česъša (**чаща**) [11, с. 109]. Лексикографският справочник посочва **чаща** като древноруска, а в подкрепа на това посочва нейната употреба в един от така наречените новгородски минеи от 1097 г., препраща и към материала за лексемата, цитиран от И. И. Срезневски.

За звуковия състав на **чаща**, както и за новгородските минеи, а и за ръкописите, цитирани в речника на Срезневски, ще стане дума в следващото изложение.

Какво е положението по писмените паметници?

Да започнем с корпуса, образуващ класическите старобългарски паметници (ръкописи преписани в България за последен път през X–XIV в., които са най-древните съхранени писмени свидетелства). По правило материалът, който обхваща е ограничен, словното богатство в тях – също. В *Старобългарския речник* (СтБР) са обособени следните заглавки: **чѣсто** „през малки интервали от време“, **чѣсть**¹ „за гора, лес – гъст, обрасъл“, **чѣсть**² „постоянен, повтарящ се“ [5, с. 1216–1217]. По различен начин подхожда към същия материал *Старославянский словарь* (СС). Неговите автори са преценили, че разликата между „чест, повтарящ се“ и „гъст“ не е достатъчна, за да бъдат отделени омоними и ги представят под една заглавка [12, с. 789].

Останалите съществуващи лексикографски справочници в палеославистиката използват различни по време и място на създаване и преписване славянски ръкописи в съгласие с убежденията на техните създатели за произхода и характера на първия писмен език на славянството.

В *Речника на Чешката академия на науките* (SJS), който използва широк кръг изворов материал, прилага

гательното **часть** има значения „изобилен“, „гъст“. Тук срещаме и пример с интересуващото ни название на *гора* – **частая=чаща** с пример от един най-древните паримейници – Лобковский. В SJS е отделена и речникова статия **чаща**[14]. Основание дава още един паримейник – Григоровичевия[13]. И двата паримейника са най-старите съхранени свидетелства за един от първите Кирило-Методиеви преводи.

Най-старият речник в палеославистиката, този на Фр. Миклошич *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, дава обилен, но заедно с това и несигурен за интерпретация материал, поради това, че много от отделените заглавни думи не са придружени с никакви посочки и примери. Освен това изворите са в широкия диапазон от X–XI до XIX в.[14, с. 1130–1131]. Измежду тях за целите на настоящата разработка са важни два варианта на разглежданата тук лексема за *гора* – **частва** и **чаща**, които отбелязахме и при прегледа на SJS.

В речника на И. И. Срезневски *Материалы для словаря древнерусского языка (по письменным памятникам)* също, както и при Фр. Миклошич, двата варианта са изведени в самостоятелни заглавки. **Чаща=частва** „гъст лес“ е представена спримера – **птица въспѣвающи въ чащахъ**(птица, пееща в горите)от новгородския миней от 1097 г.[15, с. 1475], а **частва** – **съзвѣрие ... в чащахъ горскихъ**(зверове в планинските гори) от Маргарит от 1530 г.[15, с. 1485].

Приведените примери са от руски преписи на възникнали на старобългарски език в България преводи. Заключение за древноруския характер на лексемите, се базира единствено на средата, в която се появява конкретен препис и не засяга характера на езика.

Към тези оскъдни примери за съществителното **чащагора** в старата славянска книжнина настоящото изследване добавя още 2 употреби от среднобългарския превод на *Римския патерик*.

По повод на двете форми – **частва/частая** и **чаща**, както и по повод на извода на ЭССЯ, че **чаща** е резултат от субстантивация на прилагателното **часть**, бих казала, че субстантивацията има във формата **частва/частая** (прилагателното **часть** в проста или сложна форма в ж.р. започва да играе роля на съществително име). Извънредно интересна, но заедно с това и единична, е още една лексема, означаваща *гора*, отбелязана в речника на И. И. Срезневски – **частина**. Ученият я отбелязва в Библия от 1499 г. и привежда примера: **въ частинахъ дубровскахъ**(в дъбравите на горите). **Частина** е по-нататъшен развой на прилагателното **часть**. Образованото съществително име **частва/частва** от своя страна образува ново съществително с помощта на суфикс –**ина**.

За формата **частва** смятам, че тя е девербатив от незападения праславянски глагол *čęso, *čęsti, „набивам, наблъсквам“ [10, с. 106]. Девербативът **частва** е отъ-основи, в което склонение окончанието за им. ед. е -ja. Именно тази мекост (йота) е причина група -st- да се смекчи и да премине в „щ“. Развойта *st, както и на групата *tj, **виц** е една от типичните особености на българската фонетична система.

От гледна точка на начина на лексикографското представяне на словното богатство на българския език можем да кажем, че имаме не два варианта, а две редки думи за назоваването на „гора“ – едната е **частва/частая** и тя трябва да се разработи под статията на прилагателното **часть**, където да е обособена като субстантивация. Другата лексема, **чаща**, следва да бъде отделна речникова статия.

Разглежданият тук текст на среднобългарския превод на *Римския патерик* от XIV в. засега са последното свидетелство, че названието на *горачаща* продължава да е в активна употреба част от основния речников фонд на преводача. Доколкото може да се съди от наличния изследван материал за славянската книжнина, тя губи тези названия през вековете. Далечен спомен а тях пазят „честите гори“ от българското народно творчество.

Научен вектор на Балканите. 2020. Т. 4. № 3(9)

СПИСКЪ НА ЛИТЕРАТУРАТА:

1. Мирчева, Е. Проблеми и достижения а българската историческа лексикология и лексикография. – В: Лексикология и лексикография славянских языков. Международный коллективный труд. Отв. Ред. М. И. Чернышева. Москва: Лексрус, 2017, С. 234–256.
2. А. Милтенова, Монашеска книжнина. – В: История на българската средновековна литература. София: „Изток-Запад“, 2008.
3. Encyclopedia Slavica sanctorum <http://eslavsanct.net/index.php?lang=bg>.
4. Старобългарски речник. Отговорен редактор Д. Иванова-Мирчева. Т. 1. София: „Валентин Траянов“, 1999. [https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
5. Старобългарски речник. Отговорен редактор Д. Иванова-Мирчева. Т. 2. София: „Валентин Траянов“, 2009. [https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
6. Български етимологичен речник. Т. 5. Отговорен редактор Ив. Дуриданов. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999. [https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
7. Речник на българския език. София: Издателство на БАН. 1971. [https://ibl.bas.bg/rbe/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](https://ibl.bas.bg/rbe/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
8. Български етимологичен речник. Т. 3. Редактор Вл. Георгиев. София: Издателство на БАН, 1986. [https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
9. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, вып. 14. Москва: „Наука“, 1986. [http://etymolog.ruslang.ru/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](http://etymolog.ruslang.ru/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
10. Български етимологичен речник. Т. 1. Съставители: Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, Т. И. София: Издателство на БАН, 1971. [https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](https://ibl.bas.bg/informatsiya/uslugi/elektronna-biblioteka/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
11. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, вып. 4. Москва: „Наука“, 1977. [http://etymolog.ruslang.ru/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](http://etymolog.ruslang.ru/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
12. Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва: „Русский язык“, 1994.
13. Slovník jazyk staroslověnského. Praha, 1958–2009. [http://byzantinorossica.org.ru/\(Lastaccessed: 24.06.2020\)](http://byzantinorossica.org.ru/(Lastaccessed: 24.06.2020)).
14. Miklosich, Fr. Lexicon palaeo-slovenico-graeco-latinum. Vindobonae: Guilelmus Braumuller, 1862–1865.
15. И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка (по письменным памятникам), Т. 3. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, 1912.

The article was received by the editors 30.06.2020

The article was accepted for publication 27.08.2020